

УКРАЇНСЬКІ ОСТАРБАЙТЕРИ

Наталія БІДЕНКО (Кіровоград)

У статті досліджується процес залучення до примусової праці в Німеччині та інших державах Західної Європи жителів України, а також висвітлюються умови життя та роботи в таборах примусової праці та ставлення до остарбайтерів після повернення на Батьківщину.

The article is dedicated to examination of the process of involving into enforced work of the Ukrainian inhabitants in Germany and other countries of Western Europe/ The author depicts life and work conditions in the camps and then attitude to these “eastern workers” in their native countries after their returning home.

Питання про визнання злочином насильницької відправки робочої сили до Німеччини постало вже на Нюрнберзькому процесі. Нацистські злочинці були звинувачені в тому, що ними була ініційована та реалізована “концепція рабської праці”, за цими звинуваченнями були покарані Шпеер, Заукель, головні організатори деяких німецьких каральних кампаній, частина командного складу СС.

У Радянському Союзі тема рабської і примусової праці протягом сорока років не набула належної актуальності. Тільки під час перебудови стало можливим говорити про проблеми жертв нацизму та їх скалічені долі.

Виходячи з вищесказаного, автором поставлене завдання на основі публікацій, архівних матеріалів та усного опитування очевидців більш детально вивчити процеси примусового переселення українців на примусові роботи до Німеччини та умов перебування їх там і ставлення до них після повернення на Батьківщину.

Московська газета “Известия” одною із перших у номері від 10.02. 1985 р. помістила статтю Л. Цвика “Про це не забути” про долю радянських дітей – жертв нацистських експериментів в Освенцимі. Тема викликала великий резонанс. Одна за одною почали з’являтися публікації про малолітніх в’язнів: “Правда” №131 від 10 травня 1988 р. – стаття Г. Яковлева “Опалене дитинство”, “Правда Украины” від 17 червня 1988 року – його ж стаття “Живим лишився один з десяти”.

У цей же час виходять перші наукові праці про остарбайтерів та військовополонених. Так, наприклад, 1985 року Т.Першина видає працю “Фашистский геноцид в Украине 1941 – 1944”, 1996 року П.Полян опублікував свою працю на тему “Жертви двох диктатур. Остарбайтери й військовополонені Третьому Рейху”. 1998 року виходить праця

О. Потильчака “Трудові ресурси радянських військовополонених та оstarбайтерів з України в нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни”. Досить цікавий матеріал з цієї тематики вміщений у книзі Г.Грінченка “Невигадане. Усні історії оstarбайтерів”. Не менш значущою є праця С. Гальчака “Східні робітники з Поділля”: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Багатим за змістом є наукове дослідження А.Кравченка, С. Батуріна “Українські невільники Третього рейху”.

Вищезгадані наукові праці дають нам підстави стверджувати, що вже від самого початку війни до роботи в Німеччині почали залучати населення з окупованих територій Радянського Союзу. У серпні 1941 року було заплановано використати 100 тисяч військовополонених для роботи в сільському господарстві, на будівництві доріг та ін. 26 серпня рейхсміністерство праці розробило інструкцію та направило у війська листи, у яких рекомендувало використовувати працю військовополонених не лише на окупованих територіях, а і в Німеччині [1,8-9]. Уже 24 грудня 1941 року фельдмаршал Кейтель вимагав від Е.Коха переправити для роботи у військовій промисловості Німеччини максимальну кількість військовополонених. Фактично з листопада до середини грудня 1941 року до Рейху було відправлено 325 тис. осіб, а до кінця року ще 125 тис. значна кількість цих військовополонених була вивезена з України [2,38].

Цивільне населення окупованих територій спочатку використовувалося на місцях для налагодження господарства та використання його для потреб Рейху. Німці зберегли радянську колгоспно-радгоспну систему, а селян перетворили фактично в кріпаків, прикріплених до господарств, які працювали на “благо України та Великої Німеччини”. До пропаганди такої праці залучалася й українська преса. Газета “Українське слово”, яка почала виходити із осені 1941 року спершу в Житомирі, а згодом у Києві, вміщувала ряд статей з закликом до праці, яка “...мусить стати священним обов’язком кожного свідомого члена української нації” [3,1]. У перші місяці війни серед молоді були такі, які повірили в добре життя українських робітників у Німеччині й самі добровільно прагнули виїхати до Німеччини. Однак добровільний виїзд до Німеччини не набув масового характеру.

Генеральний уповноважений з мобілізації іноземної робочої сили для Рейху Ф. Заукель у березні 1944 р. заявив: “З п’яти мільйонів іноземних робітників, що прибули до Німеччини, добровільно прибуло не більше двохсот тисяч” [4,15]. З весни 1942 року вивезення людей на роботу до Німеччини стало примусовим. За циркуляром, підписаним А. Розенбергом 6 березня 1942 р., вимагалось відправити до Німеччини 627 тис. “східних робітників”, з яких з України повинні були набрати 572 тис.[1,18] З 15 березня встановлювалися щоденні норми вивезення робітників з України – 1000 осіб. З першого квітня ця квота повинна була зрости вдвічі.

На окупованих територіях створювалися спеціальні табори, де відібрані робітники проходили медогляд та перевірку на благонадійність. Відправляли робітників в окремих замкнутих транспортах під охороною поліції. Потім робітники проходили карантинні табори на кордоні Німеччини, а згодом через пересильні табори направлялися на місця роботи. Фашистське командування розміщувало східних робітників в ізольованих від німецького населення таборах з відповідною огорожею, часто – колючим дротом. Якщо в сільській місцевості це було впровадити неможливо, то місця розташування щільно замикалися та добре охоронялися. У таборах були приміщення для вмивання, приміщення для ізолятора та арештантські камери з розрахунку на 100 осіб.

Місця проживання східні робітники мали право лишати тільки для роботи на підприємстві, а весь свій вільний час проводити в таборі. Крім того, на підприємствах були створені такі умови, за яких німецький робітник, що працював поряд зі східними робітниками, відчував свою зверхність і в нього не виникало відчуття робочої солідарності зі східними робітниками [5,54-55]

У великих містах для забезпечення регулярного етапування до Німеччини створювалися пересильні табори. Вони розміщувалися в будинках, двори яких обносили колючим дротом. Пересильних годували один раз на день рідкою юшкою без картоплі, видаючи по 200 грамів хліба. Тут людей били за найменші провини, саджали в камери з ґратами. Спали пересильні просто на цементній підлозі казарми [6]. Взимку вагони не опалювалися, тому часто з вагонів при прибуття на станцію призначення доводилося вивантажувати трупи [7,188].

Під час перевезення багато людей не полишали надію втекти з “трудового полону”. За це вони тяжко каралися. Коли в одному з вагонів на станції Цвітоха Кам'янець-Подільської області втекли кілька пасажирів, то по прибуттю на станцію Славута, німці розстріляли кількох спійманих утікачів та ще 33 юнаків, яких везли на роботу. Згодом зростання дефіциту робочої сили змушувало німців більш ретельно її зберігати. Тому, коли ловили втікачів, їх засуджували і відправляли на різні строки ув'язнення до концентраційних таборів, таких, як Дахау Освенцім та інші. Адже там ув'язнені також могли працювати та ще й безкоштовно [8,102].

З березня до червня 1943 р. за наказом Заукеля необхідно було депортувати мільйон радянських цивільних робітників, з 15 березня встановлювалась щоденна норма вивозу – 15 тис. осіб. Тому за розпорядженням рейхскомісара все населення 1923, 1924, 1925 років народження зобов'язувалося пройти дворічну трудову повинність у Німеччині. Кожне місто, село, хутір отримали рознарядку щодо кількості вивозу людей до Німеччини. Так наприклад, у м. Олександрії було дано оголошення про те, що вся молодь 1926 року народження мусила була з'явитися в зазначені дні до біржі праці. Хто не виконає наказу, той буде покараний каторжною тюрмою і в особливих випадках буде негайно покараний смертю [9,79]. Люди чинили опір. Збільшилися випадки добровільного покалічення або зараження тяжкими хворобами. Таких випадків лише на станції Знамянка, що на Кіровоградщині, зафіксовано понад 1000 [10,217].

З окупованої території фашистам необхідно було відправляти не лише робочу силу, а й награване майно. Отже, з'явилися проблеми з транспортом. Іноді навіть вже підготовлений до відправки транспорт з робітниками доводилося залишати через наступ радянської армії. Щоб ці ешелони не дісталися нападаючим військам, фашистське командування вдавалося до чергового злочину. Один з таких випадків стався на Поділлі. Перед відступом німці погнали жителів села Підлісці Ізяславського району на станцію Чотирбоки для відправки на каторгу до Німеччини. На збори давали тільки 20 хвилин. При обході будинків гітлерівці розстрілювали хворих людей похилого віку. На станцію німці привели під конвоем багато тисяч радянських громадян з усієї округи і загнали їх у вагони. Коли радянські війська стали наближатися до станції, німці вчинили над мирними жителями жахливу розправу. Два ешелони з людьми гітлерівці пустили під укіс, а два залізничні состави обілляли бензином і підпалили. Решту ешелонів німцям знищити не вдалося. Бійці Червоної Армії захопили дев'яносто вагонів, вщерть заповненими радянськими громадянами, і “таким чином врятували їх від мученицької смерті” [11,103-104].

Як свідчать матеріали Кіровоградського обласного відділення Українського Національного Фонду (далі УНФ) “Взаєморозуміння і примирення”, кількість жителів тільки Кіровоградської області, вивезених на примусові роботи, взятих на облік станом на 1 грудня 2002 року становив 18120. У тому числі з м. Кіровограда було вивезено по Кіровському районі – 1573, по Ленінському районі – 969 осіб. Аналіз даних по окремих районах показує, що із Бобринецького району було вивезено 550 осіб, із Вільшанського – 246, Гайворонського – 745, Голованівського – 972, Добровеличківського – 684, Волинського – 481, Знамянського – 407, Кіровоградського – 697, Компаніївського – 249, Маловисківського – 1080, Новгородківського – 256, Новоархангельського – 928, Новомиргородського – 912, Новоукраїнського – 759, Олександрійського – 862, Олександрійського – 731, Онуфріївського – 680,

Петровського – 260, Світловодського – 463, Ульяновського – 899, Устинівського – 376, із міст Знам'янки – 253 осіб, м. Олександрії – 1314, м. Світловодська – 774 особи [12,1].

На сьогоднішній день в живих їх залишилося дуже мало. Це можна показати на прикладі оstarбайтерів с. Федорівни Добровеличківського району Кіровоградської області. 1991 року тут проживали Тетяна Михайлівна Сіроштан, Іван Прокопович Кириченко, Юлія Карпівна Кириченко, Андрій Юхимович Кириченко, Наталія Степанівна Кириченко, Галина Семенівна Шипилюк, Галина Степанівна Шипилюк, Валентина Петрівна Палій, Марія Тимофіївна Рибалко, Євдокія Назарівна Скрипник. 10 – це ті, що повернулися додому, а четверо не повернулися. Із десяти сьогодні живі лише троє [13,4].

Для робітників Радянського Союзу наказом Гімmlера від 20 лютого 1942 р. було введено обов'язкове носіння знака “ОСТ”, що підкреслювало “другорядність” походження цих людей. Знак “ОСТ” замінили в 1944 р., коли були введені нові знаки національної належності для українців, білорусів та росіян.

Селили людей переважно в бараках по декілька десятків осіб у кімнаті. Замість ліжок були двоповерхові нари. Тут панував холод, темрява, відсутність санітарних умов. Табори охоронялися наглядачами та собаками. На роботу в більшості випадків теж водили під охороною.

Залишати табір можна було лише для виробничих потреб. Великим привілеєм уважався відпуск робітника у місто на вихідний, але в межах місцевої поліцейської дільниці. Втім, навіть при виході в місто оstarбайтерам забороняли відвідувати ті установи, де проводили своє дозвілля німці. На магазинах, кафе, театрах з'явилися написи “Лише для німців”. Заборонялося навіть їздити втрамваях. Повернутись у табір слід було до 21-ої години, обов'язковим при цьому було носіння знака “ОСТ” та наявність при собі письмового дозволу на відпуск.

Умови праці на фабриках і заводах були дуже тяжкими. Працювали оstarбайтери по 12-14 годин на добу. На роботі встановлювали норму, яку необхідно було виконати, інакше не давали їсти. Люди падали, а поліцаї люто били їх. Хто не міг встати, того відправляли в карцер на 10-15 діб. Годували дуже погано. Основною їжею були хліб, який видавали приблизно по 200 грамів на добу, та суп-баланда, який варили з брукви або шпинату без картоплі. Плата за роботу оstarбайтерів була невисокою: по 22 марки щомісячно. З них 16 вираховували за харчування та одяг. Деякі категорії східних робітників заробітку взагалі не отримували. Не виплачувалася заробітна платня і підліткам.

Загалом німецька влада планувала залучити для роботи в Рейху протягом квітня 1943-1945 років 8.250.00 осіб. Загальна кількість іноземців та військовополонених, які працювали на території Німеччини, від початку війни зростає з 0,3 до 7,1 млн. осіб. Загальна їхня кількість становила 10-12 млн. Осіб, а на кінець війни кожен п'ятий робочий в Рейху був іноземцем [14,118-119].

Слід зазначити, що радянські люди перебували на примусових роботах не лише на території Німеччини. За даними “Звіту про виконання рішень уряду Союзу РСР з проведення репатріації громадян СРСР та громадян іноземних держав” 1946 року, найбільша кількість оstarбайтерів (за неповними даними) на час репатріації звісно перебували в Німеччині становила 3.338.583 особи, другою за кількістю перебування східних робітників була Австрія – 379.929 осіб, далі йшли Румунія, Фінляндія та Франція – від 133 до 136 тис. осіб. Крім того, радянські люди перебували в Угорщині, Італії, Бельгії, Голландії, Данії, Норвегії, Польщі, Чехословаччині, Греції, Югославії, Болгарії, Албанії [15,5].

Загальна кількість жителів Кіровоградської області, які були насильно вивезені на роботи до Німеччини та інших країн Європи і були живими станом на 16.06.1993 року, становила 18070 осіб. Та це були неповні дані, тому що багато оstarбайтерів жили на території Кіровоградської області, яких було забрано до Німеччини з інших областей України, з Білорусії та Росії. Підтвердження про їх примусову роботу були подані дещо пізніше. Оstarбайтери, примусово вивезені з Кіровоградської області, працювали не лише в

Німеччині, а і в Східній Пруссії, Литві, Чехословаччині, Румунії, Голландії, Данії, Норвегії [12,4] 31 серпня 1944 року в Україні було прийнято постанову “Про організацію прийому радянських громадян, що повертаються на Батьківщину, насильно вивезених німцями, а також тих, що за різних умов потрапили за кордонну лінію між СРСР та Польщею”. Ця постанова зобов’язувала НКВС УРСР у Львівській, Дрогобицькій та Волинській областях організувати перші шість перевірконо-фільтраційні табори або пункти.

20 лютого 1945 року при Військових радах діючих фронтів було створено відділи зі справ репатріації. На кінець березня таких відділів налічувалося 57, вони мали наповнюваність до 5.000 осіб кожен. Крім того, у всіх родах військ було сформовано 127 збірно-пересельних пунктів(таборів). Протягом січня – травня 1945 року через військові органи репатріації пройшло 1.835.377 осіб. На перевірку репатріантів відводилося 10-15 днів, фактично вказаних строків не дотримувались, і люди перебували у фільтраційних установах 1-2 місяці. 10 приміщень були землянками або палатками [16,208].

Перевезення репатріантів здійснювалося в основному залізничним та автомобільним транспортом. іноді за відсутність транспорту здорових чоловіків об’єднували в колони за ознаками належності до районів та областей і відправляли пішим ходом до радянського кордону. Для супроводу колони в 1000 – 1500 осіб виділяли офіцера, фельдшера, політпрацівника та групу бійців. Така група за день повинна була проходити 15 кілометрів.

Влітку 1945 року, у пік репатріації, відправка на Схід оstarбайтерів збіглася з поверненням демобілізованих червоноармійців, що спричиняло нестачу вагонів. Тому керівництво органів репатріації залучило до цієї справи товарняки.

На репатріантів заводились облікові картки, які складалися особистим опитуванням у двох екземплярах на збірно-пересельних пунктах, у таборах, у комендатурах або спецчастинах народного комісаріату оборони, перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС.

Під час перевірки репатріанти, крім карток,заповнювали ще й анкету. Там містилися і такі питання “Чи служили в арміях країн, що воювали проти СРСР?”, “Кого з радянських громадян знаєте як зрадників Батьківщини?”. Ще один пункт анкети вимагав назвати людей, які могли б підтвердити анкетні дані.

У післявоєнний час доля колишніх оstarбайтерів складалася по-різному, але тавро фашистського невільника залишилося, здається, з ними назавжди.”Запроданці”, “Зрадники”, “Німецькі вівчарки”... на думку П.Поляна, більше третини вихідців із села піддавалися тим чи іншим переслідуванням або неприємностям, для городян цей показник був більше 70 відсотків, а для городян-чоловіків – близько 90 відсотків.

До цих пір дослідникам не вдалося визначити остаточну кількість українських оstarбайтерів. Сучасні вчені називають різні цифри і стверджують, що протягом вігні із України було депортовано 2,2 млн. осіб – 78,6 відсотки від усіх депортованих із Радянського Союзу [18,196]. До 1950 року додому з фашистської неволі повернулося 1.800.000 оstarбайтерів, а приблизно 150 тис. осіб лишилися на Заході [18,284].

Та для більшості репатріантів це все ж таки було повернення додому, зустріч зі своїми рідними й близькими, радість від повернення з неволі на Батьківщину.

Таким чином, наші дослідження підтверджують, що основна маса оstarбайтерів була вивезена примусово, умови проживання та роботи в Німеччині були дуже важкими, каторжними. А тому звинувачення їх у зраді Батьківщини були безпідставними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та “оstarбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. – К.; ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998.
2. Полян П. Жертвы двух диктатур. Оstarбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.; Ваш выбор ЦИРЗ, 1996.
3. Українське слово, 6 грудня, 1941р.
4. Нюрнбергский процесс. – Т.7.– М., 1998.

5. Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Белоруси на принудительные работы в Германию (1941–1944) Документы и материалы. В 2 кн. Кн. 1 (1941–1942). – Минск, 2002.
6. Известия, 2 декабря, 1943 г.
7. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів. – Харків. Видавничий дім “Райдер”, 2004.
8. Першина Т. Фашистський геноцид на Україні 1941–1944. – К., Наукова думка, 1985.
9. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945. – Дніпропетровськ, 1965.
10. Безсмертя. Книга пам’яті України. 1941-1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2000.
11. Гальчак С. Д. “Східні робітники” з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003.
12. Із матеріалів Кіровоградського обласного відділення УНФ “Взаєморозуміння і примирення” // архів УНФ. – Спр. № 89.
13. Із архівних матеріалів Федорівської сільської ради Добровеличківського району Кіровоградської області. – Спр. № 39.
14. Із спогадів Кириченка Івана Прокоповича, Шепелюк Галини Семенівни, Рибалко Марії Тимофіївни, Палій Валентина Петрівни – оstarбайтерів жителів села Федорівки Добровеличківського району Кіровоградської області.
15. Із спогадів Тетяни Михайлівни Сіроштан 1926 року народження, жительки с. Мартинівки Новоархангельського району.
16. Полян П. Жертвы двух диктатур. Оstarбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе. М.; Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – С. 208.
17. Кравченко А., Батурін С. Українські невільники третього рейху. – Львів 2005.
18. Коваль В. М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – К., Видавничий дім “Альтернатива”, 1999.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Віденко Наталія Іванівна – доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії України ХХ століття.